

23. Vallási riport, 1991–2022

Magyarországi trendek nemzetközi összehasonlításban

Máté-Tóth András – Rosta Gergely

1. Bevezetés: Elméleti háttér

A *Társadalmi Riport* legutóbb 24 évvel ezelőtt közölt fejezetet az ország vallási dimenzióinak elemzéséről¹, a vallással és a vallásosság változásával foglalkozó tanulmány² pedig még régebben, 1996-ban jelent meg a kötetsorozatban utoljára. Az eltelt negyedszázad a társadalomban komoly fordulatokat hozott, amelyből a vallás területe sem maradt ki. Tanulmányunkban egyrészt a vallásosságra vonatkozó alapadatok trendjeit mutatjuk be, lehetőség szerint a rendszerváltás óta eltelt időszak egészére összpontosítva. Másrészt a vallás szerepváltozatait vizsgáljuk a társadalmi diskurzusban, a publikus identitás artikulációjában.

A vallási folyamatok értelmezésére világszerte alkalmazott elsődleges elméleti megközelítés a szekularizációs paradigma. Elsőként Wilson definiálta az elmélet lényegét (Wilson 1966), miszerint arról a folyamatról van szó, amelynek során a vallás gondolkodás, vallásgyakorlat és a vallási intézmények vesztének társadalmi jelentőségükből.³ Később, többek között a belga Dobbelaere, megkülönböztették a szekularizáció különböző szintjeit, úgy mint individuális, szervezeti és társadalmi (Dobbelaere 2002).

Más megközelítésben a társadalmi modernizáció nem a vallás visszaszorulásával, jelentőségvesztésével, hanem inkább alakváltozásával jár együtt. Az egyén vallásossága elszakad vagy eltávolodik a vallási intézményektől, individualizált vallási formák jelennek meg. (Luckmann 1967; Davie 2002; Hervieu-Léger 2000)

¹ Az 1998-as kötetben Tomka Miklós és Révay Edit *Papok, férfi szerzetesek, apácák* című tanulmánya.

² Az 1996-os kötetben Tomka Miklós *Vallás és vallásosság* című tanulmánya. A *Társadalmi Riport* sorozatban megjelent további vallásossággal foglalkozó fejezetek: 1994-ben Harcsa István és Tomka Miklós *Felekezeti viszonyok és a vallásosság néhány jellemzője*, 1992-ben Szántó János *Vallásosság, vallásos hiedelmek Magyarországon*, valamint 1990-ben Tomka Miklós *Vallás és vallásosság*.

³ „[...] the process whereby religious thinking, practices and institutions lose social significance”. (Wilson 1966:14)

A surveyalapú kutatások többsége az individuális területre koncentrálnak. Többek között Casanova több mint 25 évvel ezelőtt megjelent kötete irányította a figyelmet a vallás társadalmi dimenzióira, amit a kötet címe egyértelműen jelez: *Public Religions in the Modern World* (Casanova 1994). Casanova azt a tendenciát elemezte, amelyben a személyes vallásosság a szekularizációs megközelítés prediktumai szerint a világ – de legalábbis Nyugat-Európa – társadalmában csökken, ugyanakkor a vallás erősödő mértékben van jelen a társadalmi nyilvánosságban.

Tanulmányunk első felében a személyes vallásosság legfőbb magyarországi adatsorait mutatjuk be nemzetközi összehasonlításban. A második részben pedig a társadalmi összefüggésekre koncentrálnak. Mint látni fogjuk, ez a kettősség Magyarországon is megfigyelhető. Miközben a személyes vallásosság kevés kivételtől eltekintve összességében csökkenő tendenciát mutat 1990 óta, a társadalmi dimenzióban erősödő jelenléttel találkozunk.

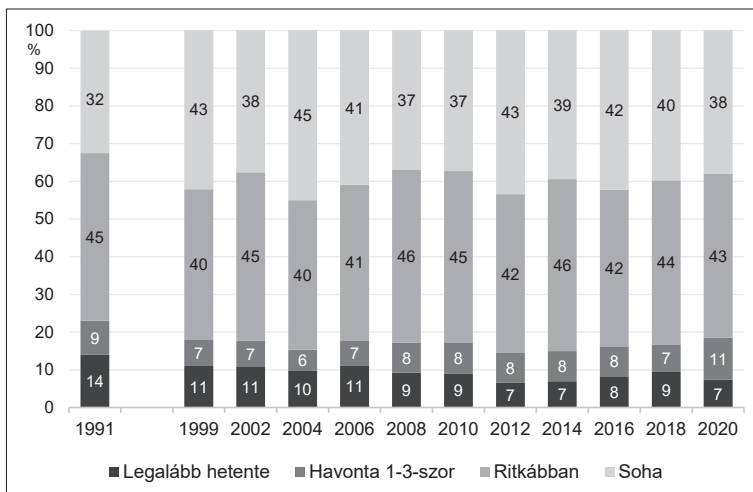
2. Vallásossági tendenciák nemzetközi összehasonlításban

Tomka Miklós 1996-os tanulmánya komplex képet vázolt fel a vallásosság magyarországi helyzetéről és változásáról. Egész röviden összefoglalva a hívők és a vallásukat gyakorlók arányának csökkenését találta, amiben jelentős szerepet játszottak a társadalmon belüli generációs különbségek.

Az azóta eltelt több mint negyedszázad során az egyéni vallásosság trendjei csak részben álltak összhangban Tomka korábbi megállapításaival. A nagy, nemzetközi kérdőíves vizsgálatok⁴ a Tomka által is vizsgált hit és vallásgyakorlat dimenzióján túl, a vallásos identitás mint a vallásosság harmadik fontos pillérének nyomon követését is lehetővé teszik. (A vallás dimenzióiról bővebben lásd Glock–Stark (1965) és Pollack–Rosta (2017) munkáit.) Ezek alapján az intézményes keretek közt folytatott rendszeres vallásgyakorlat nagyon lassú visszaszorulásáról beszélhetünk a 2010-es évek közepéig. Azóta ez a trend megállt, illetve a legújabb eredmények a legalább havonta templomba járók arányának enyhe emelkedését mutatják. Ugyanakkor nem változott az az általános felosztás, hogy a társadalom két, nagyjából egyforma méretű, kb. 40–40%-ot kitevő nagyobb tömbje, a soha templomba nem járók, és a vallásukat néha, rendszertelenül gyakorlók mellett a saját bevallásuk szerint rendszeres, legalább havi szertartáslátogatók egy mintegy 20% körüli kisebbséget alkotnak. (1. ábra)

⁴ Elemzésünkben ezek közül a *European Social Survey (ESS)*, <https://www.europeansocialsurvey.org>; a *European Values Study (EVS)*, <https://europeanvaluesstudy.eu>, valamint a *World Values Survey (WVS)*, <https://www.worldvaluessurvey.org> adatait használtuk fel.

1. ábra. *A templomba, vallási szertartásra járás gyakorisága Magyarországon, 1991–2020 (%)*

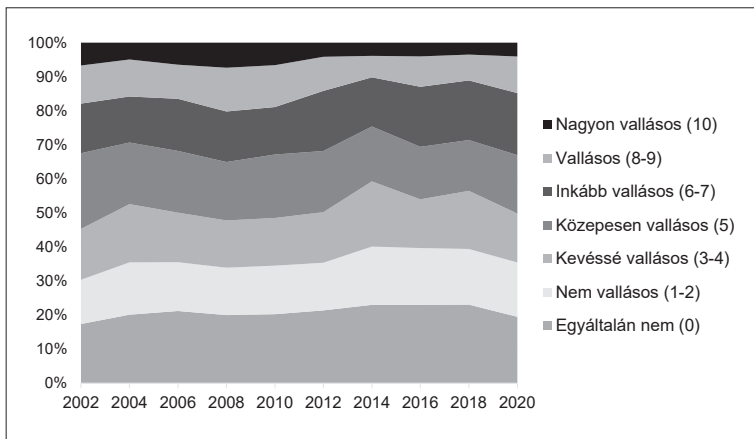

Forrás: A EVS 1991–1999. évi adatai és az ESS 2002–2020. évi adatai alapján, saját számítás.

A vallásos identitás közvetlen vizsgálatának több bevett módja is van, amelyek nem feltétlenül kompatibilisek egymással. Az időbeli összehasonlíthatóság okán itt az *European Social Survey* 11-fokú skáláján mért vallási intenzitás idősoros adatain alapuló eredményeket ismertetjük. Ez hasonló képet mutat, mint amit a templomba járás kapcsán kaptunk: 2002 és 2014 között emelkedett az inkább vagy egyáltalán nem vallásosak aránya, majd a 2016-os vizsgálattól kezdve ezzel némileg ellentétes trend bontakozik ki. Ugyanakkor a magukat nagyon vallásosnak tartók aránya alacsony szinten stagnált, inkább a skálán 6–9-es osztályzatot adók aránya emelkedett az utóbbi években. Ezzel együtt továbbra is mintegy másfélszer annyian tartják magukat kevésbé vagy nem vallásosnak, mint ahányan a közepes szintnél (5-ös skálaértéknél a 0-tól 10-ig terjedő skálán) vallásosabbnak mondják magukat. 2014-ben még közel 2,5-szeres volt ez a szorzó. (2. ábra)

A vallásos hit dimenziója a fentiekhez képest eltérő változást mutat. Különböző szintekről indulva, de mind az Istenbe, mind pedig más, alapvetően a kereszténységhez kapcsolódó tanokba vetett hit elterjedtsége növekedést mutat 1991 óta Magyarországon. Ezzel együtt a felsorolt tanítások közül Isten az egyetlen, akiben a magyarok több mint fele hisz. (3. ábra)

2. ábra. *Mennyire vallásos Ön? – a kérdésre adott válaszok megoszlása Magyarországon, 2002–2020 (%)*

Forrás: ESS megfelelői évi adatfelvételeinek adatai alapján, saját számítás.

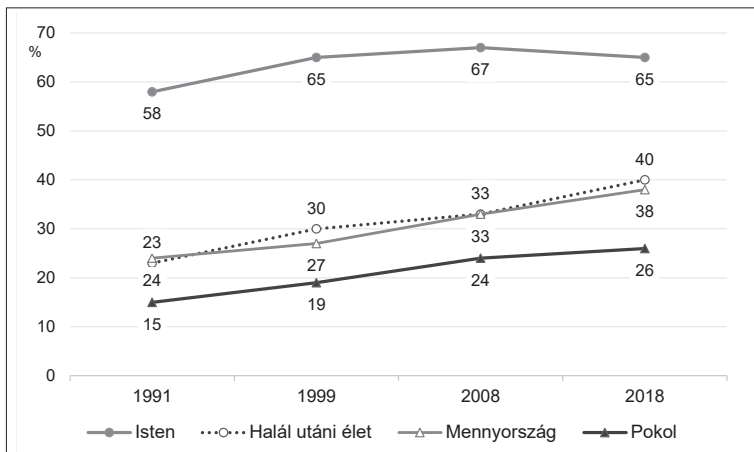
Korábbi vizsgálatok azt mutatták, hogy nemcsak a változás iránya eltérő, hanem a mögöttes mechanizmus is: míg a vallásgyakorlat és a vallásos identitás – valamint ezzel párhuzamosan az itt közelebből nem tárgyalt felekezethez tartozás – lassú visszaszorulása mögött alapvetően demográfiai folyamatok húzódnak, addig a hit emelkedése születési kohorszon belüli változásokra, vagyis feltehetőleg az egyéni életutakban történt változásokra vezethető vissza.⁵ (Rosta 2020)

A hit és az egyházhoz kötődő vallásgyakorlat eltérő trendjei vallási individualizációs folyamatokról tanúskodnak. Ezt támasztja alá a *European Value Survey* azon eredménye is, mely szerint az emelkedő arányú istenhít nagyrészt nem egy Istenbe, mint konkrét személybe vetett hitet jelent – ami összhangban állna a zsidó-keresztény tanokkal –, hanem valamiféle magasabb rendű szellembe vagy életerőbe vetettet. Az istenhít és a templomba járás együttes vizsgálata alapján a vallásosság szempontjából az európai országok középmezőnyébe sorolható Magyarország, míg a volt szocialista országok közül csak Csehországban és Észtországban alacsonyabb mind az istenhívők, mind a legalább havonta templomba járók aránya.⁶

⁵ Az életúton belüli változások panelvizsgálat segítségével volnának közelebből vizsgálhatók.

⁶ Ha a vizsgálatban a volt NDK önálló országgént szerepelne, akkor minden bizonnyal ez volna a harmadik.

3. ábra. Egyes vallási tanokban hívők arányának változása Magyarországon, 1991–2018 (%)

Forrás: A EVS megfelelői évi adatfelvételeinek adatai alapján saját számítás.

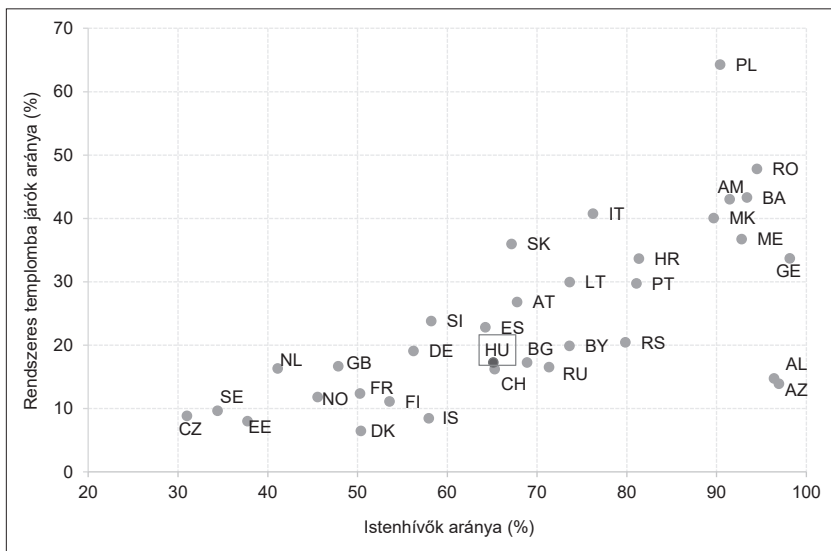
Ugyanakkor mind Nyugat-Európában (Németország, Svájc, Spanyolország), mind a korábbi keleti blokkban (Szlovénia, Bulgária, Oroszország) találni több olyan országot is, amely a két mutató alapján hasonló vallási karakterisztikájú, mint Magyarország. Érdekes megfigyelni a két vallási mutató szoros, de nem tökéletes makroszintű összefüggését.⁷ (4. ábra)

A két dimenzió alapján együttesen vizsgált vallási változás magyarországi mintázata nem teljesen egyedi: Szlovákiában, Csehországban és Szlovéniában is az istenhit valamelyest emelkedő aránya párosul csökkenő intenzitású vallásgyakorlattal. Hazánkhoz hasonlóan ezekben az országokban sem erősíti az egyházas vallásosságot a hit dimenziója iránti erősödő érdeklődés.

Mindkét dimenzióban emelkedést, mégpedig jelentős emelkedést csak ortodox háttérű volt szocialista országokban (Románia, Oroszország, Fehéroroszország) tapasztalni. Ezzel szemben Nyugat-Európában az általános csökkenés jellemző mindkét esetben. Ez alól főként azok a – többnyire skandináv – országok a kivételek a vallásgyakorlat dimenziójában, ahol a további csökkenésnek már alig van tere a vallásosság eleve alacsony szintje miatt. (5. ábra)

⁷ A Pearson-féle korrelációs együttható értéke 0,7.

4. ábra. Az istenhit és a rendszeres vallásgyakorlat összefüggése Európában, 2017/2018 (%)

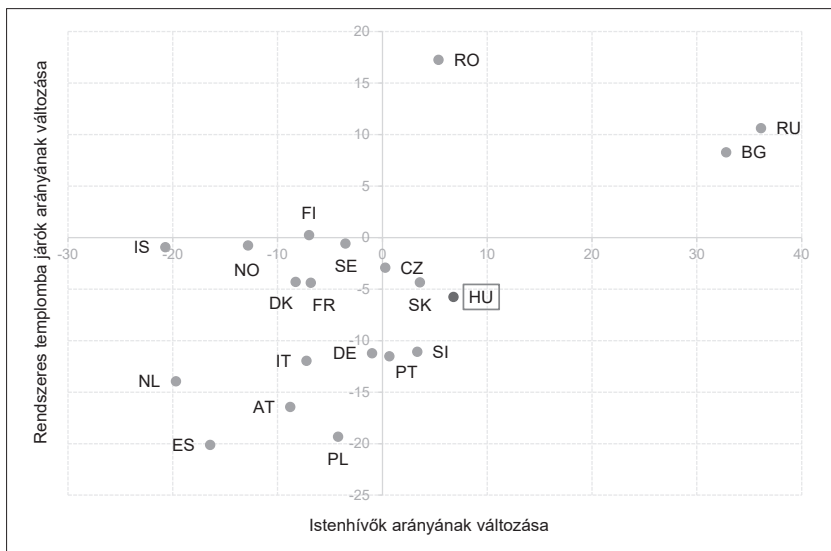
Forrás: Az EVS 2017/2018. évi adatfelvétele alapján.

Országnevek rövidítése: AL: Albánia, AM: Örményország, AT: Ausztria, AZ: Azerbajdzsán, BA: Bosznia–Hercegovina, BG: Bulgária, BY: Belarusz, CH: Svájc, CZ: Csehország, DE: Németország, DK: Dánia, EE: Észtország, ES: Spanyolország, FI: Finnország, FR: Franciaország, GB: Nagy Britannia, GE: Grúzia, HR: Horvátország, HU: Magyarország, IS: Izland, IT: Olaszország, LT: Litvánia, ME: Montenegró, MK: Észak-Macedónia, NL: Hollandia, NO: Norvégia, PL: Lengyelország, PT: Portugália, RO: Románia, RS: Szerbia, RU: Oroszország, SE: Svédország, SI: Szlovénia, SK: Szlovákia.

A magyarországi vallási változás tehát jól értelmezhető a szűkebb geokulturális régió kontextusában, ahol a vallásüldözés a szocialista blokkon belüli viszonylag magasabb fokú társadalmi modernizációval párosulva előrehaladottabb szekularizációt eredményezett 1990-re. Ezekben az esetekben az egyházak nem, vagy csak kis mértékben tudtak profitálni a vallásosságnak a hit dimenziójában mutatkozó erősödésből.

Izgalmas kérdés és további vizsgálódást igényel az elmúlt évek enyhe erősödése az identitás és a vallásgyakorlat terén. Ennek potenciális okaiként egyebek között azok a témák hozhatók fel, melyekkel tanulmányunk második felében foglalkozunk: az uralkodó vallás- és egyházbarát politikai klíma, a 2015-ös migrációs válság és az erre adott politikai reakciók, vagy akár a növekvő számú egyházi oktatási intézmény lassan beérő hatása.

5. ábra. Az istenhit és a rendszeres vallásgyakorlat változása Európában, 1990–2018 (százalékpont)

Forrás: Az EVS 1990/91, EVS 2017/18, WVS 1990/1994 adatfelvételek alapján.

Megjegyzés: Az országnevek rövidítéseit lásd a 4. ábrához tartozó Megjegyzésben.

3. Vallás a nyilvánosságban

Az állam és az egyházak (vallási intézmények) viszonyát 1990-től napjainkig három, egyenként tízéves periódusra oszthatjuk fel az egyházak szempontjai alapján. A korszakokat elsődlegesen fémjelző események és intézkedések egyértelműbbek, mint a korszakok közötti határ meghúzása. 1990-től az egyházak elsődleges célja és elvárása a vallásszabadság törvényi garanciája volt, továbbá a működésükhöz szükséges ingatlanok visszaadása és a fenntartható működés finanszírozásának rendezése. Ezt a korszakot nevezhetjük a *posztkommunista restabilizáció* korszakának, utófájásokkal és nosztalgiával vegyítve. Tomka elemzése szerint a kommunizmus utóhatásai a tradicionalizmus és a társadalmi közegtől való elzárkózás lassú és nem teljes mértékű oldódásában ragadható meg. (Tomka 2010:92–95) A restauratív igazságosság alapján a törvénytelenül államosított ingatlanok visszakövetelése és visszajuttatása törvénnyel került szabályozásra. Az épületekre vonatkozó igényekben érzékelhető volt egyfajta nosztalgia, amely az 1948–1950 előtti állapotok visszaállításához viszonyította az igényeket. E korszak kiemelt eseménye az 1997-ben, a Horn-kormány idején

megkötött *Vatikáni szerződés*, amely ugyan elsődlegesen a katolikus egyház finanszírozását biztosította, de mintájára az összes bejegyzett vallási közösség részesült jogosítványokban és lehetőségekben. A múlt tapasztalatainak és sérelmeinek feldolgozásával párhuzamosan felerősödött a kommunista rezsimmel és a titkosrendőrséggel zajlott együttműködés tényeinek és értelmezéseinek vitája, amely a korszak végére lecsengett.

A következő tízéves periódust az *autonómia és a depolitizáció* korszakának nevezhetjük. Az egyházak igyekeztek saját küldetésük és társadalmi tanításuk mentén kialakítani tevékenységüket és a hazai és nemzetközi szervezetekkel való kapcsolataikat. Ezt a korszakot leginkább Erdő Péter esztergomi érsekké történt kinevezése (2002), majd bíborossá kreálása (2003) fémjelzi. Az egyházak első számú képviselői ebben az időszakban adják át helyüket a rendszerváltás utáni viszonyok alapján kinevezett és megválasztott vezetőknek.⁸ Az előző korszakban lefektetett törvényi keretek alapvetően stabilitást biztosítottak az egyházak működésének. A baloldali kormányok idején történtek az egyházakat hátrányosan érintő intézkedések, különösen a finanszírozás terén, amelyek azonban nem ingatták meg alapjaiban a jogbiztonságot, s talán inkább szolgálták a saját táboruk szélsőségesebben antiklerikális szavazótáborának integrálását, mintsem az egyházak létjogosultságának és működési feltételeinek kikezdését.

A harmadik korszakot a 2011-ben ratifikált, teljesen új alapokra helyezett *CCVI. törvény*⁹ fémjelzi, továbbá az egyházak exponenciálisan megnövekedett jelenléte a közjóért végzett társadalmi munkában, elsősorban az oktatásban és a karitatív szolgálatban. A 2010-től hatalmon lévő kormányok nem csupán bőkezűen támogatják az egyházak közhasznú és hitéleti tevékenységeit, hanem a *Nemzeti Együttműködés Rendszerében (NER)* jelentős politikai szerepet is osztanak számukra. A korszak legfőbb jellegzetessége, hogy a *növekvő esélyek* az egyházak képviselőiben *növekvő dilemmákkal* párosulnak.

Első lépésben azokat a „sarkalatos ügyeket” jelöljük meg¹⁰, melyek mentén a vallás, vallási intézmények társadalmi jelenléte kiemelt mértékben tetten érhető. Második lépésben pedig e jelenlétet és annak speciálisan kelet-közép-európai jellegét a sebzett kollektív identitás, illetve a szekuritizáció elméletei alapján értelmezzük. (Vö. Máté-Tóth 2019; Máté-Tóth–Szilárdi 2022.)

⁸ Egy-egy példával illusztrálva: Paskai László helyét Erdő Péter veszi át a primási székben, Hegedűs Lórántot váltja Bogárdi Szabó 2003-tól MRE Dunamelléki Egyházkerület püspöke szerepében, Fabinyi Tamás 2006-ben váltja Szebik Imrét az Északi Evangélikus Egyházkerületben.

⁹ *2011. évi CCVI. törvény a lelkiismereti és vallásszabadság jogáról, valamint az egyházak, vallásfelekezetek és vallási közösségek jogállásáról.* A törvényt az Országgyűlés 2011. december 30-án fogadta el.

¹⁰ A kifejezéssel utalunk Körössényi és szerzőtársai (2020:84) meghatározására, miszerint ezek olyan ügyek, melyek összekötik a napi ügyeket a politika átfogó narratívájával.

3.1. Kötelező hitoktatás – az ideológiai törésvonal megjelenése

Az első szabadon választott országgyűlés 1990. szeptember 4-i ülésén Andrásfalvy Bertalan művelődési és közoktatási miniszter válaszolt Füzessy Tibor (KDNP) interpellációjára. A miniszter leszögezte, hogy a kormány terveiben nincs szó az iskolai hitoktatás kötelezővé tételéről. „A vallásoktatás, a hittanórán való részvétel az alap- és középfokú oktatási intézményekben nem kötelező, hanem szabadon választható tantárgy – más szóval: fakultatív.”¹¹

A felvetett kérdés és a miniszter válasza egyaránt reprezentálja a rendszerváltás első pillanatától kezdve megjelenő ideológiai törésvonalat, amely a vallási dimenzió vonatkozásában szétválasztotta a vallásoknak, egyházaknak kifejezetten kedvező, és az ezekkel szemben bizalmatlan, sőt kritikus politikai alapállásokat. A rendszerváltás előtt az egyházak totális, majd megengedőbb állami és titkosrendőrségi ellenőrzés alatt álltak. A váltás legfontosabb követelményei közé tartozott a valóban szabad vallásgyakorlás megkövetelése és érvényesítése. Ahhoz, hogy a jobboldali, népi-nemzeti politikai erők egyértelműen elhatárolódjanak az előző szisztémát megörökölt, valamint a liberális alapokon álló politikai erőktől, az egyházak és a (keresztény és zsidó) vallás pártfogójaként határozták meg magukat.

Az 1990-től kezdődő időszakban először az iskolai tanórákhoz illeszkedő, szakkör jellegű iskolai hitoktatási modell honosodott meg. Ez azonban gyökeresen megváltozott a második Orbán-kormány 20/2012. (VIII.31.) EMMI rendeletével, amely 2013. március 23-án lépett hatályba.¹² A hittanórák egyre inkább részévé váltak a tanrendnek, s a rendelet révén az erkölestan órák helyébe a hit- és erkölestan óra lépett. E szabályozás máig érvényben van.

Az állami iskolákban folyó hitoktatás mára már nem tartozik a kiemelt politikai diskurzusok körébe. Bizonyos értelemben helyébe az egyházi iskolák számának és némely térségben arányainak jelentős megnövekedése került. Az ideológiai törésvonal megmaradt, csak más sarkalatos ügy mentén érzékelhető.

3.2. Iskolák – az állami oktatási monopólium kormányzati felbontása

A *Vigilia* folyóirat 1994/7. számának egyik kiemelt témája a Dabas-Sári település elhíresült iskolaügye. (Tomka 1994; Révay 1994) „Egyesek számára a kommunizmus tovább élésének és az egyházellenes erőszaknak a jelképévé. Mások számára a hatalomra törő egyház jelképévé.” (Tomka 1994:482)

¹¹ 37. ülésnap (1990.09.04.), 93. felszólalás.

¹² 20/2012. (VIII. 31.) EMMI rendelet a nevelési-oktatási intézmények működéséről és a köznevelési intézmények névhasználatáról

A rendszerváltás előtt a magyar közoktatásban tíz egyházi fenntartású gimnázium működött összesen. 1950 előtt a magyar közoktatás jelentős hányada egyházi kézben és felügyelet alatt lévő intézményekben zajlott. A rendszerváltást követően egyfajta restauratív igazságosság elve alapján az egyházak számára ismét teret engedtek a törvények a közoktatásban való részvételre. Elsősorban azok a szerzetesrendek éltek ezzel a lehetőséggel, amelyek profiljában, legalábbis Magyarországon, jelentős részt képviselt az oktatási feladatkör. Elsősorban a piarista rend, a jezsuiták és a ciszterciek, továbbá a ferencesek és a bencések, valamint az iskolanővérek kezdték el újra felvenni a negyven évvel ezelőtt kényszerből elejtett fonalat. Az egyházi közoktatási tevékenység tárgyi feltétele az egykor államosított iskolák épületeinek a visszaszolgáltatása volt, valamint az állammal történő megállapodás az iskolák, a tanárok és a tanmenet jogi és pénzügyi kereteiről.

A *Köznevelési Statisztikai Évkönyv 2018/2019* (EMMI 2020) adatai alapján az egyházi fenntartású általános iskolák aránya az összes magyarországi általános iskolán belül 2002 és 2019 között közel négyszeresére, 3,9%-ról 14,4%-ra nőtt. Az egyházi fenntartású szakközépiskolák száma ugyanebben az időszakban 19-ről 47-re emelkedett, a gimnáziumoké pedig 88-ról 172-re. A szakgimnáziumok esetében az emelkedés még nagyobb: 23-ról közel négyszeresére, 88-ra.

Az egyházi fenntartók erőteljesen megnövekedett aránya a közoktatásban, különösen a középiskolai szinten nem csak abból a szempontból elemezhető, hogy a Fidesz–KDNP kormány egyfajta ideológiai térfoglalást hajt végre az oktatás területén. Egy másik releváns megközelítés lehet az is, hogy az állam igyekszik csökkenteni közvetlen jelenlétét ebben az ágazatban.¹³

3.3. Egyházfinanszírozás – *restaurative justice*, avagy új társadalmi szerződés az egyházakra vonatkozóan

A rendszerváltás utáni kormányok az egyházak számára az előző rendszernél sokkal nagyobb társadalmi teret biztosítottak. Két, egymással részben párhuzamos tendencia érvényesült. Az egyik a restauratív igazságosság mentén értelmezhető. Minden kormány – ugyan eltérő hangsúlyokkal, de – igyekezett demonstrálni, hogy nem folytatója az 1990 előtti politikának. Minthogy az egyházak az előző rendszerben, különösen annak a hatvanas évek végéig, hetvenes évek elejéig terjedő időszakában, a rezsim elsődleges ellenségének számítottak, ezért az új rendszer a vallásnak és az egyházaknak nyújtott jogbiztonsággal, jóvátétellel és a velük való kiemelt együttműködési készséggel igyekezett igazolni demokratikus és az emberi jogokat tiszteletben tartó elkötelezettségét.

¹³ Ilyen irányú tendenciaként értelmezhető például az egyetemek fenntartóváltása 2021-ben.

Különösen az ingatlanrendezés és egyházfinanszírozás területén volt nyilvánvaló ez a törekvés. Az egyházi ingatlanrendezés mintegy húsz éven keresztül zajlott folyamata az *1991. évi XXXII. törvény* által szabályozva indult el. A törvény bevezetőjében egyértelművé teszi a „materialista és ateista világnézet”-től való elhatárolódási szándékát, szembeállítva ezzel a jogállamiság megvalósítási szándékát, amelyben az egyházak „ismét szabadon, korlátozás nélkül betölthetik társadalmi szerepüket, ehhez azonban hiányoznak az anyagi eszközeik.”

2010-zel bezárólag az egyházi ingatlanrendezés mintegy 8000, egyházak által igényelt ingatlant érintett, melyek túlnyomó része eddigre rendezést nyert. Az eredetileg 2001-ig terjedő rendezési időszakot tíz évvel meghosszabbították, és bevezették a máig érvényben lévő ingatlanjáradék jogintézményét. A járadék azon ingatlanok értékének évente folyósított 5%-át kitevő összeg, melyekre nézve az egyházak jogosan formáltak ugyan igényt, de sem visszajuttatással, sem csereingatlannal, sem pénzbeli kártalanítással nem kerültek rendezésre.¹⁴

Az egyházfinanszírozás rendkívül összetett területén meg kell különböztetni a hitélet és a közfeladatok finanszírozását, valamint az egyházi ingatlanokra vonatkozó céltámogatásokat (vö. Erdő–Schanda 1993). Az egyházi ingatlanrendezés 2011-ben lezárult. Az elsődlegesen költségvetésből történő egyházfinanszírozás kiterjedtsége és mértéke pedig biztosítja, hogy az egyházak a hitéleti tevékenység mellett az oktatás, a szociális ellátás és a kulturális örökség területén szignifikáns módon járuljanak hozzá a társadalmi igények kielégítéséhez.

3.4. FBO – a civil társadalom vallási dimenziója

A kelet-közép-európai térség közvallási viszonyainak elsődleges vonatkozása az állam és az egyházak viszonya. Emellett nem kisebb jelentőségű egy másik vonatkozás, a vallás és a civil társadalom összefüggésrendszere. A vallásalapú civil társadalmi szervezetek (angol megjelölés szerint *FBO – faith-based organisation*), részben a civil törvény¹⁵, valamint a köznyelvben “vallási törvény”¹⁶ által biztosított lehetőségek alapján egyre komolyabb hányadát képviselik a civil szférának (*NGO – non-governmental organization*).

Az 1%-os felajánlások, de még inkább a Nemzeti Kulturális Alap által megítélt támogatások alapján egyértelműen kirajzolódik a FBO-kkal szembeni pozitív diszkrimináció (vö. Máté-Tóth–Szilágyi 2020.).

¹⁴ Az egyház ingatlanrendezésének 2010-es állapotára vonatkozó adatok az alábbi linken érhetők el: <http://www.nefmi.gov.hu/egyhz/egyhazi-ingatlanrendezes/egyhazi> (legutóbbi megtekintés: 2022. 08. 17.)

¹⁵ *2011. évi CLXXV. törvény*

¹⁶ *2011. évi CCVI. törvény a lelkiismereti és vallásszabadság jogáról, valamint az egyházak, vallásfelekezetek és vallási közösségek jogállásáról.*

3.5. Civil vallás – a nemzeti identitáspolitika vallási dimenziója

A vallás társadalmi dimenzióit eddig a vallási intézményekre koncentrálni tárgyaltuk. A következőkben a vallásról mint a kollektív identitás egyik eleméről lesz szó. Durkheim és Bellah nyomán a civil vallás társadalmat alkotó, illetve kollektív identitást képző tudás és hivatkozás. (Bellah 1967, Durkheim 2004) A rendszerváltást követően a kelet-közép-európai társadalmak társadalmi állapotát nem csupán az határozta meg, hogy háttérként kívántak fordítani az előző rendszernek, hanem az is, hogy nem előre megrajzolt térkép szerint haladva próbálták felépíteni a posztkommunista társadalmi modellt. Ebben ugyan támaszkodhattak a II. világháború előtti emlékekre, s valamelyest a nyugat-európai demokráciák háború utáni hagyományaira, ám ezek egyikének bevezetése vagy átvétele sem vált az előző rendszer valódi alternatívájává. A demokratikus átalakulás és berendezkedés víziója olyan átfogó új narratíva volt, amely a rendszerváltást követő első évek után már nem nyújtott megbízható és stabil orientációs keretet. A nemzet és a vallás, elsősorban a kereszténység, vált valamelyest átfogó narratívává, amely nagyjából a 2000-es évek első évtizedére veszített átfogó jellegéből, és inkább a jobboldali irányultság megkülönböztető brandjévé, a „mi” és az „ők” közötti határhúzás eszközévé vált.

3.6. Szekuritizációs kulcsügyek

A rendszerváltást követő több mint három évtized időszakokra való bontása a társadalom vallási dimenzióját tekintve önmagában is összetett probléma, amelynek megoldása nem valamely felosztás kizárólagosságának igazolása, hanem a különböző megközelítések szerinti eltérő felosztások melletti megalapozott érvelés. A politológia alapú periódusok a kormányzati ciklusokra koncentrálnak, illetve a nagy politikai eszmerendszerek érvényesülésének változásaira. (Körösi 2015:20 k.) A vallási vonatkozásokat tekintve pedig jogosan húzzák meg a határt az Orbáni adminisztráció 2010-es, azóta egymás után négyszer megismételt kétharmados parlamenti választási győzelménél. A vallási intézményekre és a vallásdiskurzusra egyaránt érvényes az az állítás, hogy a keresztény egyházak és a kereszténységre hivatkozó társadalmi szervezetek a kormány politikájának lojális támaszai, a NER társadalomképének és politikai koncepciójának szerves részei. A vallási intézmények és projektek szimbolikus és pénzügyi támogatása a NER iránti lojalitástól függ. Ez a *top-down* megközelítés azonban kiegészítendő a *bottom-up* iránnyal, miszerint a lakosság vallásos populációjának döntő többsége, valamint a vallási intézmények képviselői úgyszintén egyetértenek a NER alapvető célkitűzéseivel, és annak az egyházakra vonatkozó szemléletével és intézkedéseivel. Az Orbán-kormány

vallás- és egyházpolitikájának kritikussai ugyan karakteresen jelen vannak a nyilvánosságban, szemléletformáló hatásuk és politikai lobby erejük azonban elenyésző.

Ennek a széles körű kormánytámogatásnak nem csupán a kormány retorikája és az egyházakkal szembeni bőkezűsége a magyarázata, hanem az a történelmi örökség, amelyre ez a retorika épít. Az ország lakosságának jelentős hányada számára – akik között a keresztyény, különösen az egyházas keresztyény populáció felülreprezentált – a nemzeti traumák, a számos történelmi veszteség, az évszázados fenyegetettség és a nagy hatalmi tömböknek, hegemoniáknak való kiszolgáltatottság olyan látens kollektív tudatot jelent, amely az adott politikai program hatására választási és egyéb lojalításokban manifesztálódik.¹⁷ (Kiss-Szabó 2015:351)

A vallási hivatkozások a politikai tér és térfelek kialakításában néhány kulcskérdés révén kiemelt szerepet kaptak 2010-et követően. Három ilyen kulcskérdést tárgyalunk röviden: az új egyházi törvényt, a bevándorlással kapcsolatos vallási dimenziót és a keresztyénység fogalmának politizálódását.

3.6.1. Új egyházi törvény – a bizniszegyházakkal szemben és a lojális egyházak integrálása a NER-be

Az egyik vallási eszközzel meghúzott társadalmi törésvonal a (még a rendszerváltás előtti utolsó parlament által megszavazott) *lelkiismereti és vallásszabadságról, valamint az egyházakról szóló 1990. évi IV. törvény* lecserelése volt. Az új *2011. évi CCVI. törvény a lelkiismereti és vallásszabadság jogáról, valamint az egyházak, vallásfelekezetek és vallási közösségek jogállásáról* szükségességének indoklásában kulcskifejezésként híresült el a Szászfalvi László és Semjén Zsolt KDNP-s képviselők által fémjelzett „bizniszegyház” kifejezés. Ennek értelmében az új törvény biztosítani kívánta, hogy csak olyan közösség élhessen a benne foglalt jogokkal, amely „elsődlegesen vallási tevékenységet végez” (6. §). A törvény számtalan módosítással együtt is mintegy 150 vallási közösségtől vonta meg a jogokat, melyeket a korábbi törvény alapján élvezhettek, visszaminősítván őket „egyházból” „vallási egyesületté”. Ugyanakkor tovább stabilizálta és pontosította a kormány és a bevett egyházak széles körű együttműködésének törvényi alapjait.

¹⁷ Az identitás-diskurzus hívószavak és kulcskérdések mentén artikulálódik és teszi lehetővé a politikai orientálódást. „... a Nemzet és Nemzetegyesítés, Szuverenitás, Nemzeti Függetlenség, Szabadságharc, Keresztyénység, Heteroszexuális Család és hasonlók a jobboldalon, Európa, Modern, Világpolgár, Szabadság, Kisebbségvédelem, Jogállam, Egyház és Állam Különválasztása és továbbiak a baloldalon, vagy Elitellenesség, Nagy-Magyarország, Nemzetijogvédelem, Cigánybűnözés, Amerika-ellenesség stb. a szélsőjobboldalon.” (Kiss-Szabó 2015:333–353)

3.6.2. Iszlám bevándorlók, a terrorizmus fenyegetése – szemben a kereszténység védelmével

A leginkább ismert és a legtöbb nemzetközi párhuzamot is felvonultató, vallással kapcsolatos politikai diskurzuselem a menekültválság, benne az iszlám és a kereszténység frontális említése. Párhuzamot húzva a nyugat-európai terrorcselekményekkel, melyeket iszlamista szélsőségesek hajtottak végre, 2015-től a magyar kormány retorikájában előtérbe került az iszlám és a terrorizmus összekapcsolása, a menekültáradat megfékezésére tett törekvések, Magyarországnak, sőt Európának, tovább a keresztény kultúrának a megvédése. Jóllehet a magyar lakosságnak csak egy kis hányada gyakorló keresztény, a kereszténységre történő politikai hivatkozás hozzájárult a kormányt támogató populáció megerősítéséhez. Némiképpen összekapcsolódott a kereszténység védelmének retorikájával Soros György személyének és az általa támogatott nyílt társadalom eszmének erőteljes dezavualása és diszkreditálása. Bár a kormány számos alkalommal kifejezte az antiszemitizmussal szembeni zéró toleranciás elszántságát, és a magyarországi zsidó hitközségek következetesen kiemelt támogatást élveznek, mindazonáltal a Soros-ellenes retorikáról asszociálódhattak bizonyos antiszemita allűrök, melyek a magyar társadalomban folyamatosan jelen vannak.

3.6.3. Orbán és a politikai kereszténység – szemben a nyílt társadalom liberalizmusával

A kereszténységre történő hivatkozás a kormány politikai retorikájában a menekültkérdés során az iszlámmal szemben artikulálódott, az utóbbi években pedig az „illiberális politika” egyik kiemelt pozitív jelzőjévé vált. Számos jelentős megnyilatkozás közül kiemelkednek a miniszterelnök 2018-as és 2019-es előadásai XXIX. és XXX. Bálványosi Nyári Szabadegyetem és Diáktáborban. (Máté-Tóth–Kasznár 2020) Ezekben a vallási és politikai kereszténység közötti megkülönböztetés mellett a keresztény és a liberális szembeállítása hangsúlyozódik. Az elmúlt évtized kormányzati programjának politikai célkitűzése a nemzeti, magyar gazdasági modell, valamint a nemzeti és keresztény alapokon nyugvó, új alkotmányos rend. A kereszténység ebben az összefüggésben nem vallásgyakorlás vagy áhítat, hanem alternatíva a hanyatló, liberális „Nyugat-tal”, a nemzeti autonómiát csorbító és bevándorlaspárti „Brüsszellel” szemben, valamint a „hagyományos családmodell” mellett. Ebben a diskurzusban a kereszténységre történő hivatkozás szinte áthidalhatatlan törésvonalat jelent, szigorú és következetes elhatárolódást a kormány politikai szemléletével és célkitűzéseivel szemben álló társadalmi felvetésektől és csoportoktól. Míg az 1960-as évek Amerikájára vonatkozóan Bellah a kereszténységet olyan inkluzív civil vallásnak értelmezte, amely az egész Amerika nemzeteszmejének és függetlenségének víziója és jelzője (Bellah 1967), addig a kereszténység hazánk-

ban a kormányzati diskurzusból exkluzív civil vallásnak tekinthető, amely a kormány politikáját támogató populáció számára kínál nemzeti identitást és politikai integritást.

4. Konklúzió

A magyarországi vallásosságadatok és a vallásdiskurzus elemzéseiből bizonyos értelemben egymással ellenkező irányú változásokat mutatnak. Míg az egyházakhoz köthető személyes vallásosság és vallási elkötelezettség lassan csökkenő, illetve alacsony szinten stagnáló tendenciát mutat, addig a vallás közéleti, politikai jelenléte inkább növekvőt. Míg a személyes dimenzióban az élet értelmére és a morális orientációra vonatkozó kérdésekre az elsősorban keresztény *vallási vallás* kínál és nyújt megerősítő válaszokat, addig a társadalmi dimenzióban a szintúgy keresztény hivatkozásrendszerű *politikai vallás* ígér védelmet a társadalmat fenyegető veszélyektől. A két dimenzió közötti összefüggések mélyebb elemzése és értelmezése jelenti ma a magyarországi és kelet-közép-európai valláskutatás egyik legnagyobb kihívását.

Irodalom

- Bellah, R. N. (1967): Civil religion in America. *Dædalus*, Vol. 96, No. 1, 1–21. p.
- Casanova, J. (1994): Public religions in the modern world. Chicago: University of Chicago Press.
- Davie, G. (2002): Europe: The exceptional case: Parameters of faith in the modern world. London: Darton, Longman & Todd.
- Dobbelaere, K. (2002): Secularization: An analysis at three levels. Brussels: Peter Lang.
- Durkheim, É. (2004): A vallási élet elemi formái: A totemisztikus rendszer Ausztráliában. Budapest: L'Harmattan.
- EMMI (2020): Köznevelési Statisztikai Évkönyv 2018/2019. Budapest: Emberi Erőforrások Minisztériuma Köznevelésért Felelős Államtitkárság.
- Erdő P. – Schanda B. (1993): Egyház és vallás a mai magyar jogban: a főbb jogszabályok szövegével, nemzetközi bibliográfiával. Budapest: Szent István Társulat.
- Glock, C. Y. – R. Stark (1965): Religion and society in tension. Chicago, US: Rand McNally.
- Hervieu-Léger, D. (2000): Religion as a chain of memory. New Brunswick, US: Rutgers University Press.
- Kiss B. – Szabó G. (2015): Politikai kommunikáció. In: Körösenyi A. (szerk.): A magyar politikai rendszer-nyegyedszázad után. Budapest: Osiris Kiadó – MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Politikatudományi Intézet, 333–352. p.
- Körösenyi A. (szerk. 2015): A magyar politikai rendszer-nyegyedszázad után. Budapest: Osiris Kiadó – MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Politikatudományi Intézet.
- Luckmann, T. (1967): The invisible religion: The problem of religion in modern society. New York: Macmillan.
- Máté-Tóth A. (2019): Freiheit und Populismus: Verwundete Identitäten in Ostmitteleuropa. Wiesbaden, DE: Springer VS.

- Máté-Tóth A. – Kasznár A. (2020): A „keresztény Európa” vallási és politikai fogalma. *Valóság*, Vol. 63, No. 8., 1–10. p.
- Máté-Tóth, A. – T. Szilágyi (2020): Faith based organizations in Hungary. In: Glatzer, M. – P. C. Manuel (eds.): *Faith-based organizations and social welfare: Associational life and religion in contemporary Eastern Europe*. Cham, ZW: Springer Nature, 177–196. p.
- Máté-Tóth A. – Szilárdi R. (2022): Szekuritizáció és vallás Kelet-Közép-Európában Elméleti felvetés. *REGIO*, 30. évf. 1. sz., 26–43. p.
- Pollack, D. – G. Rosta (2017): *Religion and modernity: An international comparison*. Oxford: Oxford University Press.
- Révay E. (1994): Dabas-Sári a sajtó tükrében. *Vigilia*, 59. évf. 7. sz., 494–504. p.
- Rosta, G. (2020): Hungary. Continuing and changing trends and mechanisms of religious change. In: Demmrich, S. – U. Riegel (eds.): *Religiosity in East and West*. Wiesbaden, DE: Springer, 99–117. p.
- Tomka M. (1994): A katolikus egyház a plurális társadalomban. *Dabas-Sári tanulságai. Vigilia*, 59. évf. 7. sz., 482–493. p.
- Tomka, M. (2010): *Religiöser Wandel in Ungarn: Religion, Kirche und Sekten nach dem Kommunismus*, 12. Forum Weltkirche: Entwicklung Und Frieden). Ostfildern, DE: Matthias-Grünewald-Verlag.
- Wilson, B. R. (1966): *Religion in secular society: A sociological comment*. The new thinker's library. London: Watts.